

УДК 94(477)“1918/1919”:355.426

© Андрій ЛИСЕНКО

УЧАСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ПОВСТАНЦІВ У ЗБРОЙНОМУ ПРОТИСТОЯННІ НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ У 1918 – 1919 рр.

Здійснено спробу проаналізувати причини появи, роль та значення українського повстанського руху в першій чверті ХХ ст. на українських теренах. Розвал Російської імперії та багаторічна Перша світова війна, невирішення болючих для українського населення соціально-економічних проблем у поєднанні з активною боротьбою збройних формувань, підконтрольних різним політичним силам, обумовили появу та зростання такого феномену, як українські отаманські формування. У своїй більшості (на Лівобережжі) вони не мали стійких політичних уподобань і, відповідно, часто брали участь у боротьбі на боці полярних політичних сил. Зазвичай це були нечисленні групи озброєних людей, які намагалися захистити підконтрольну територію від тиску панівної влади. Попри те, що історія дає нам значну кількість прикладів, коли повстанські формування налічували тисячі та десятки тисяч бійців, були організовані за принципом регулярної армії, контролювали значні території, однак, не маючи власної політичної позиції, використовувалися представниками різних політичних сил у своїх інтересах.

Ключові слова: збройні формування, регулярні військові частини, політичні сили, розвідка, командування, партизани, повстанці, озброєння, фронти, збройна боротьба.

(Продовження)

Проблемам протистояння на території України між різними політичними силами, які спиралися на власні військові формування, та неможливості встановити національну державну владу в роки закінчення Першої світової війни та громадянської війни першої чверті ХХ ст. приділяли особливу увагу дослідники, які вивчали цей період української історії. Серед таких ми можемо назвати й безпосередніх учасників досліджуваних подій: П. Аршинова, Б. Мартоса, М. Шинкаря, В. Винниченка та авторів пізніших періодів: Д. Бондаренка, В. Волковинського, С. Кульчицького та О. Фесенка [1, 2, 4, 5, 7, 14, 15].

Скориставшись повстанням Директорії проти гетьмана П. Скоропадського та перейшовши на бік противників гетьмана, П. Болбочан отримав призначення на посаду головнокомандувача Лівобережного фронту Директорії. Саме на цей період припала й активізація дій радянських частин та їхніх союзників. Директорія пильно відстежувала розвиток подій на Лівобережжі, зокрема на Харківщині та на Полтавщині. Щоб отаман П. Болбочан міг чинити опір небезпеці, що насувалася з боку Курська, Директорія сприяла значним поповненням військових угруповань, що діяли під його керівництвом. Військовий міністр Директорії УНР отаман Греків та відповідальний за забезпечення поповненням отаман Шаповал, за оцінками одного з активних учасників подій досліджуваного періоду Б. Мартоса, зосередили на сході Лівобережної України 200-тисячне військово-угруповання [7, 22].

Представники московського комуністичного режиму спробували скористатися ситуацією та просунутися на українські терени, але 7 грудня 1918 р. В. Антонов-Овсієнко доповідав головнокомандувачу І. Вацетісу, що спроба зосередити найбільш боєздатні частини зі складу двох українських дивізій, сформованих у нейтральній зоні на Курсько-Белгородському напрямі, провалилася. Загони, сформовані з чернігівців, відмовилися полишати межі своєї губернії. За це начальника 1-ї дивізії М. Кропив'янського усунули з посади, а політкома Панафідіна віддали під суд [5, 487].

17 – 22 жовтня 1918 р. у Москві відбувався II з'їзд КП(б)У. Виступаючи на ньому перед делегатами, представник ЦК РКП(б) Л. Каменєв зробив заяву про те, що сподівання на захоплення влади за допомогою повстанських сил є марними. Єдиним реальним шляхом для захоплення влади в Україні він вважав напрям через Ростов і Воронеж. У ході з'їзду навіть постало питання про розформування 1-ї дивізії з передачею командування до рук спеціальної колегії. На посаду начальника дивізії висували М. Щорса, але призначили Петриківського. Невдовзі її переформували в бригаду, а потім – знову в дивізію.

Проблематичним для Директорії стало утвердження влади й на півдні України. Там, навколо загону Н. Махна, стали концентруватися загони В. Куриленка, Ф. Щуся, П. Петренка-Платонова та інших. Спираючись на підтримку селянства, Н. Махно почав завдавати ударів військам Директорії [1, 57, 64]. Таким чином, незважаючи на захоплення політичної влади, новому режиму в Києві не вдалося встановити контроль над усією територією країни. Натомість Директорія почала копіювати помилки, допущені свого часу Центральною Радою. Скориставшись (для взяття влади) антинімецькими настроями серед населення, новий український уряд нічого не робив для того, щоб привернути на свій бік широкі народні верстви. З одного боку, Директорію підтримали заможні верстви українського села, що втратили будь-яку надію вирішити власні проблеми, користуючись державною підтримкою та досягнувши компромісу з крупними земельними власниками, а з іншого, майже всі українські політичні партії переживали період

гострої політичної кризи. Боячись після переділу землі мати цілковитий безлад у роботі винокурної, пивоварної, цукрової та тютюнової промисловості, уряд поступово залучив для своєї підтримки низку правих партій.

До цієї складної ситуації додавався й хаос у створюваному державному апараті: постанова Директорії від 14 січня 1919 р. про звільнення з посад усіх службовців, призначених гетьманським режимом – як центральних, так і місцевих установ, залишалася невиконаною [13, с. 105 – 108].

Згадуючи події того складного періоду, В. Винниченко наголошував, що комендантів та комісарів, яких призначала Директорія в усі місцевості, ніхто не контролював і не перевіряв. Як результат – на посади часто потрапляли люди, не придатні до такої роботи, крім того, серед них були й підозрілі елементи або й неприховані гетьманці. Вони стали здійснювати свої функції самодержавно, волюнтаристськи, підтримуючи ті політичні сили та напрями, що відповідали їхнім симпатіям. Частими були конфлікти між представниками влади на місцях за розширення своєї компетенції, межі якої законодавством не були чітко визначеними. Обіймаючи державні посади, такі урядовці діяли нерозсудливо, не вибираючи форм і методів керівництва, дискредитуючи своєю поведінкою саму ідею української влади [5, 286].

Шукаючи зовнішньої підтримки, Директорія не сподівалася на допомогу німецьких військ і пішла на підписання угоди з командуванням союзників. Сучасник досліджуваного періоду М. Кольцов надрукував текст однієї з таких угод, у якій ішлося про зобов'язання Директорії увійти до складу неподільної Росії, створити коаліційний уряд і передати свої сили, об'єднані під єдиним командуванням, для боротьби з більшовиками Великої Росії. Загальне керівництво мав здійснювати оперативний штаб у складі генерала д'Ансельма, генерала Гришина-Алмазова, полковника Дзеваніцького та генерала Матвеева. Уряд УНР мав дозволити безперешкодне формування на своїй території добровольчих загонів, звільнити заручників, зняти з-під Одеси осадний корпус генерала Янева. Керівництво Української республіки зобов'язувалося не допустити скликання Трудового конгресу та діяльності на своїй території рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. Союзницьке командування, відповідно, зобов'язувалося допустити представників УНР на мирну конференцію та підтримувати її у боротьбі проти більшовиків-комуністів. З боку Директорії документ підписали контр-адмірал Ненюков, полковник Антонович, полковник Дзеваніцький, генерал Греков, генерал Матвеев [6, 21 – 22].

З огляду на цілу низку об'єктивних та суб'єктивних чинників, Директорія не змогла проводити стабільної військової, соціальної та економічної політики. Надто глибокими виявилися політичні розбіжності у поглядах нових лідерів Української держави. Невдала кадрова політика, спроби поєднати соціалістичні лозунги з диктаторськими формами правління викликали все більш помітне невдоволення населення країни. На місцях почали створюватися ревкоми, які

перебирали на себе законодавчі, виконавчі та контролюючі функції. Але урядовці Директорії вели з ними досить жорстку боротьбу. При цьому не враховувалося навіть те, що більшість новостворених ревкомів визнавали владу Директорії і заявляли про її підтримку.

М. Шинкар, Б. Мартос і В. Винниченко відзначали надзвичайно шкідливу роль П. Болбочана на Лівобережжі. Своєю діяльністю він підривав авторитет і довіру до Директорії УНР та до ідеї української державності загалом. Часто залишаючи на місцях недоторканою гетьманську адміністрацію, він розігнав скликаний у Харкові робітничий з'їзд, причому багатьох його учасників і керівників із Харківщини, Катеринославщини, Херсонщини та Донецького регіону було репресовано [5, 286 – 287].

Захопивши Полтаву, П. Болбочан не припинив реалізовувати власної політики. Під його керівництвом було розігнано з'їзд Селянської спілки. 29 листопада республіканські війська скористалися нейтралітетом німецьких частин, оточили казарми, у яких перебували 1,5 тис. осіб, котрі підтримували ревком, спрямували на них гармати й кулемети, обеззброїли їх [8, 70 – 71].

28 листопада 1918 р. відповідно до рішення ЦК КП(б)У було створено Тимчасовий Робітничо-Селянський уряд України, а 30 листопада – Українську радянську армію. Проте незначна її чисельність, зокрема 12 тис. бійців та 18 гармат, проти 48 тис. бійців і 60 – 70 гармат з боку Директорії не давала реальних шансів на успіх [3, 50 – 51].

Також давалося взнаки те, що в грудні 1918 р. на території України розпочалися бойові дії за участю великої кількості військових угруповань різного політичного спрямування. До німецьких і австро-угорських військ додалися частини союзницького десанту. Висадившись на кримському узбережжі, вони почали розширювати зону свого впливу. Одночасно проводилася мобілізація до добровольчих офіцерських загонів, які посилювалися на півдні та на сході України. Досить активно поводитися республіканська армія, прориваючись до Криму. У Донецькому басейні діяли каральні загоони, сформовані П. Красновим і А. Денікіним. Таким чином, у ситуації, що склалася, неможливо переоцінити значення позицій і симпатій значної кількості отаманів. У їхніх загонах була значна кількість елементів, схильних до підтримки радянської влади. В. Антонов-Овсієнко, характеризуючи тогочасну розстановку політичних сил, указував, що на Лівобережній Україні основним ядром повстанців була їхня полтавська організація, що налічувала майже 4 тис. осіб і мала певний запас зброї. Спостерігалися сильні повстанські настрої в Конотопському, Путивльському й Чернігівському повітах та подекуди на Харківщині – у Гайворонському повіті, Змієві, Чугуєві [3, 51].

На середину грудня 1918 р., на момент вступу до Києва, армія Директорії вже нараховувала 66 тис. 500 багнетів, 6 тис. 350 шабель, 160 гармат і 5 панцерників [10, 9]. Утім, надійність цих військ викликала певні сумніви. По-перше, більшість із цих частин формувалася за територіальним принципом. При цьому

історичний досвід засвідчував, що такі частини вкрай негативно ставилися до передислокації зі своїх районів. Тому їхня здатність до виконання загальнодержавних завдань була сумнівною. По-друге, елементи, які входили до складу Армії УНР, були зацікавлені у відповідних соціальних змінах, а не лише в зрушеннях у національному питанні. По-третє, на реальний рівень боєздатності військових формувань значною мірою впливала різнобарвна агітація, яку вихлюпував увесь політичний спектр України. По-четверте, величезна кількість некерованих повстанських загонів із виборним командним складом, без належної військової дисципліни, які оперували в безпосередньому контакті з військами Директорії, також розкладала нестійкі частини.

26 грудня 1918 р., майже через два тижні після того, як Директорія увійшла в Київ, вона опублікувала Декларацію, у якій оприлюднила основні принципи своєї політики. У ній гарантувалася національно-персональна автономія, відновлення функціонування виборних органів місцевого самоуправління. Було проголошено збереження дрібних та трудових селянських господарств і переведення великих маєтків, а також державних і церковних земель під державне управління з подальшим їх розподілом між безземельними та малоземельними селянами, насамперед вояками Армії УНР. Скасовувалися усі закони та постанови гетьманського уряду. Декларувалася передача політичної влади в руки трудящих через скликання Конгресу трудового народу України. Для поліпшення господарського життя країни Директорія обіцяла введення державного робочого контролю та державного управління базовими галузями господарства. У міждержавних відносинах Директорія проголошувала дотримання принципу нейтралітету [5, 193 – 195].

Прийнявши Декларацію, армія Директорії почала танути так стрімко, як до цього зростала. Солдати поспішали додому, щоб устигнути взяти участь у перерозподілі поміщицьких, монастирських і державних земель.

Водночас активніше почали діяти німецькі окупаційні війська. Їхньому командуванню вдалося переконати більшість солдатських рад у необхідності встановити дієвий контроль над залізницями, щоб гарантувати німецьким військовослужбовцям повернення додому. Як результат, 14 листопада 1918 р. біля Києва розпочалися справжні бойові дії із застосуванням артилерії. Зазнавши поразки, 19 листопада Директорія підписала угоду з німецьким командуванням, згідно з якою надавала окупантам безумовне право користуватися залізницями й зобов'язувалася припинити просування своїх військових підрозділів у райони, що не були взяті під контроль на день підписання договору. Німці намагалися балансувати між різними політичними силами і часто озброювали угруповання, що протистояли одне одному. Німецькі солдати, які поверталися додому, продавали зброю, не замислюючись над тим, у чії руки вона потрапить [3, 53]. Анархію, що розпочалася в Українській державі, А. Денікін описував на прикладі Катеринослава [5, 167 – 169].

Уже на початку грудня 1918 р. частина отаманів, невдоволених державницькою політикою Директорії УНР та диктаторською поведінкою частини її представників на місцях, боячись утратити свій вплив у підконтрольних районах і піддавшись соціалістичній агітації, активно встановлювала зв'язки з КП(б)У. Н. Махно почав таку співпрацю ще на початку грудня 1918 р. [5, 170].

Схожої позиції дотримувався інший відомий та популярний отаман, який оперував на Київщині, – Д. Зелений. О.Фесенко, дослідник діяльності О. Богунського, у своїй праці цитував А. Бубнова, який зазначав, що головна ставка у боротьбі за Київ робилася на район, де розміщувалася повстанська дивізія Д. Зеленого. Вона перебувала під впливом комуністів і готова була взяти участь у боротьбі проти Директорії [14, 32]. У грудні 1918 р. розпочалися перемовини й отамана Н. Григор'єва з командуванням радянських частин [12, 178 – 180].

Директорії так і не вдалося об'єднати під національними гаслами більшість українського селянства. Територію Лівобережної та Правобережної України вкрила величезна кількість повстанських партизанських загонів. Про події, що відбувалися в Єлизаветградському повіті, згадував український письменник О. Поповкін у своєму історичному дослідженні, присвяченому одному з учасників громадянської війни в Україні М. Мокряку [9, 20 – 23].

Отаманів не влаштовувала сильна державна влада, однак визначитися зі сталою політичною платформою, лінією поведінки та дотримуватися її вони не могли, тому постійно балансували між різними політичними силами, беручи до уваги лише потреби, що були найважливішими на той час. Унаслідок анархії в усіх губерніях створювалися комуністичні осередки, які формували ревкоми та повстанські групи для власної підтримки та захисту.

Джерела та література:

1. Аршинов П. *История махновского движения* / П. Аршинов. – Запорожье: Дикое поле, 1993. – 195 с.
2. Бондаренко Д. *Военное сотрудничество Всевеликого войска Донского с украинской державой* / Д. Бондаренко. – Електронний код доступу http://history.ukraine-in.ua/unr_ussr/The_supply_of_arms_the_army_of_the_don.
3. Верстюк В.Ф. *Махновщина. Селянський повстанський рух на Україні (1918 – 1921 рр.)* / В.Ф. Верстюк. – К.: Наукова думка, 1991. – 366 с.
4. Волковинський В.М., Кульчицький С.В. *Християн Раковський. Політичний портрет* / В.М. Волковинський, С.В. Кульчицький. – К.: Вид-во політичної літератури, 1990. – 266 с.
5. *Гражданская война на Украине (Сборник документов)* / Під ред. проф. И.К. Рыбалки – К.: Наукова думка, 1967. – Т.1. – Кн.1. – 874 с.
6. Кольцов М. *Петлюровщина* / М. Кольцов. – Петербург: Госиздат, 1921. – 43 с.
7. Мартос Б. *Оскілко й Болбочан (спогади)* / Б. Мартос. – Мюнхен: Вид-во д-ра П. Белея, 1958. – 62 с.
8. Несвіцький О.О. *Полтава у дні революції та в період смуту 1917 – 1922 рр.* / О.О. Несвіцький. – Полтава: Просвіта, 1995. – 280 с.

9. Поповкін О. Герой громадянської війни Марко Мокряк / О. Поповкін. – К.: Політична література, 1968. – 74 с.
10. Ревегук В. Постать Симона Петлюри на тлі української революції 1917 – 1921 рр. // Полтавська Петлюріана (Матеріали других Петлюрівських читань). – Полтава: Рідний край, 1993. – 99 с.
11. Революция и гражданская война в описаниях белогвардейцев. Революция на Украине / Сост. С.А. Алексеев. – М.-Л.: Госиздат, 1930. – 435 с.
12. Рубач М. К истории гражданской войны на Украине. (Переход Григорьева к Советской власти) / Летопись революции. / М. Рубач. – Х.: Госиздат Украины, 1924. – 456 с.
13. Турченко Ф.Г. Великий Октябрь и ликвидация эксплуататорских классов на Украине / Ф.Г. Турченко. – Киев-Одесса: Вища школа, 1987. – 199 с.
14. Фесенко О. Комбриг Богунський / О. Фесенко. – К.: Знання, 1991. – 48 с.
15. Шинкар М. Події на Полтавщині (Болбочаницина) // Боротьба, 1919. – 8 лютого. – Ч. 1 (58). – С. 2.

© **Андрей ЛЫСЕНКО**

УЧАСТИЕ УКРАИНСКИХ ПОВСТАНЦЕВ В ВООРУЖЕННОМ ПРОТИВОСТОЯНИИ НА УКРАИНСКИХ ЗЕМЛЯХ В 1918 – 1919 гг.

Предпринята попытка проанализировать причины зарождения, роль и значение украинского повстанческого движения в первой четверти XX в. на украинских землях. Развал Российской империи и многолетняя Первая мировая война, нерешённые, болезненные для украинского населения социально-экономические проблемы, а также активная борьба вооружённых формирований, подконтрольных разным политическим силам, обусловили появление и рост такого феномена, как украинские повстанческие формирования. В своем большинстве (на Левобережье) они не имели устойчивых политических симпатий и, соответственно, часто принимали участие в борьбе на стороне полярных политических сил. Обычно это были немногочисленные группы вооружённых людей, которые пытались защитить подконтрольную им территорию от давления существующей власти. Хотя история даёт нам значительное количество примеров, когда повстанческие формирования насчитывали тысячи и десятки тысяч бойцов, были организованы по принципу регулярной армии, контролировали значительные территории, однако, не имея собственной политической позиции, использовались представителями разных политических сил в своих интересах.

Ключевые слова: вооружённые формирования, регулярные военные части, политические силы, разведка, командование, партизаны, повстанцы, вооружение, фронты, вооружённая борьба.

© **Andrei LYSENKO**

PARTICIPATION OF UKRAINIAN REBELS IN THE ARMED CONFRONTATION ON UKRAINIAN LANDS IN 1918 – 1919

The article attempts to analyze the causes of origin, role and importance of Ukrainian rebel movement in the first quarter of the XXth century on Ukrainian lands. The collapse of the Russian Empire, long-lasting First World War, socio-economic problems which were unsolved and traumatic for Ukrainian population along with the active struggle of armed groups, controlled by different political forces, caused the appearance and growth of such a phenomenon as the Ukrainian insurgent groups. For the most part (on the Left-Bank Ukraine) they did not have stable political sympathies and, accordingly, often took part in the struggle on the side of the polar political forces. Typically, these were the small groups of armed people who tried to protect the territory under their control from outside pressure of the existing regime. Although history gives us a significant number of instances when insurgent groups consisted of thousands and ten thousands soldiers, organized on the principle of the regular army, they controlled large areas, but all the same not having their own position they were used by representatives of different political forces in their advantages.

Formations created by certain political forces as a factor to strengthen their influence on the territories controlled by the opposing side had a special place in the rebel movement. However, even in this situation there weren't any guarantees that the armed groups, established and financed by them, would remain under full control. Assessment of the real military force of one or another insurgent group was difficult. Having, in the majority, the territorial principle of formation such groups if necessary, could increase their quantity in tens of times, having full support of the local population. Diversionary work was not estimated and evaluated, when a numerically small group of rebel-guerrillas could cause enormous damage and many victims, having done, for instance, a railway accident.

Carrying out raids on enemy-occupied territories was a specific factor, reinforcing the value of the rebel groups. Such attacks not only seriously destroyed internal communications, disrupted supplies for the front and logistics of a belligerent, but also caused the rise of the rebel movement in the raid places. Moreover, with a constant threat of violence by insurgents, local inhabitants, who were involved in work on existing power, were forced to cooperate with the rebel underground, giving intelligence information, providing necessary documents, and sheltering rebels. Such examples are enough, not only in the rear of the Volunteer, but also in the Red Armies.

A specific feature of the rebel movement in Ukraine was an active participation of middle and poor classes of the Ukrainian peasantry in it. This phenomenon was particularly noticeable in the northern regions of the country. The proofs about it can be found in the reports of senior military and political leadership of H. Rakovsky's government. We can assume that precisely the existence of significant rebel forces has become a significant factor of instability of political regimes that have been establishing in Ukraine, from hetman Skoropadsky regime and ending with the Soviet regime establishing. In such a way popular discontent with a declaratory judgment of a number of socio-economic problems found a real opportunity to have a real impact on the ongoing processes of state-building attempts undertaken by one or other political forces.

Keywords: *armed groups, regular military units, political forces, intelligence, command, guerrillas, insurgents, weapons, fronts, armed struggle.*